

Ženske in stavke

1. Uvod

V osemdesetih letih se je v jugoslovanski družbi zelo povečalo število stavk¹ – od 235 leta 1980 na 1685 v letu 1987 – kar je očiten dokaz zaostrovanja družbene krize. Število stavk v SFRJ narašča zlasti od leta 1985 naprej, hkrati pa se močno povečuje tudi število stavkajočih: od 13.504 udeležencev v letu 1980 na 288.686 v letu 1987. Stavke so postale vsakdanji množični pojav v vseh okoljih, kar se kaže tudi v povečanju relativnega deleža stavkajočih med vsemi zaposlenimi: v letu 1987 je sodelovalo v stavkah 4,3 % vseh zaposlenih, medtem ko se je v preteklem obdobju ta delež v SFRJ gibal pod 1 %. V stavkah sodeluje vedno več kvalificiranih in visokokvalificiranih delavcev, vedno pogostejše se pojavljajo tudi v tistih dejavnostih, kjer jih v bližnji preteklosti ni bilo – npr. v zdravstvu, šolstvu. V Sloveniji se je v t. i. negospodarskih dejavnostih povečalo število stavk od 5 leta 1983 na 26 leta 1987, 1988 pa je v tej sferi upadlo na 15. Število stavk v industriji in rudarstvu je v istem časovnem razdobju naraslo od 95 na 189 (oz. 156 v letu 1988). V slovenski tekstilni in usnjarsko predelovalni industriji² je bilo leta 1988 30 stavk (in 48 drugih oblik konflikta). Skupno so udeleženci konfliktov (pri čemer so na prvem mestu stavke) v tem letu bili za 40 % dalj odsotni z dela kot leta 1987. Značilno za stavkovni val je tudi to, da se meje konflikta širijo, da stavkajoči vedno pogostejše usmerjajo svojo kritiko in borbenost na (para/državne) ustanove v širših družbenih okoljih (skupščine občin, republik, federacije).

Spričo velikega deleža zaposlenih žensk (v SR Sloveniji v letu 1987 – 45,9 %) med vsemi zaposlenimi in spričo njihove pomembne vloge v sferi »nevidnega« del, gotovo ni zanemarljivo zanimanje za vprašanje, kakšno mesto in vlogo imajo ženske v stavkah; ali se pri njihovi pripravljenosti za radikalno reševanje perečih problemov izražajo različne značilnosti njihove sekundarnosti, in kako; kakšna je

¹ O stavki (v razmerah zgodnjega socializma s protislovnimi pozicijami družbene lastnine kot kapitala) govorimo tedaj, ko prekine delo (relativno) večja skupina delavcev, ki hočejo s tem uresničiti neko svojo pravico (nek svoj interes), ki je (ali še ni) normativno dana in ki je niso mogli na različne načine ustrezno uresničiti (ne le po rednem postopku). Stavka je torej specifična oblika razrednega boja, kjer se samo po sebi skrajno normativistični razlagi stavkajoči borijo sami proti sebi; po razlagi, ki upošteva resnična razmerja asimetrije družbene moči, pa zahtevajo stavkajoči redistribucijo moči in s tem povezano drugačno razporeditev dobrin oziroma dostopnost do ustvarjenih dobrin. Stavka je skrajni izraz nezadovoljstva nosilcev depriviranih položajev; depriviranost pa je povezana (ob upoštevanju, da je ustvarjena neka količina dobrin, bogastva) z obstojem tehnobirokratskega sindroma (manjša demokratičnost, nelegalno prisvajanje pristoynosti). Z vidika akterjev je pomembno, da pride do stavke predvsem zaradi zloma zaupanja v opravičenost (legitimnost) obstoječe delitve obveznosti in dobrin, zaradi nezadovoljstva z ekonomskim položajem zaposlenih (prenizki osebni dohodki); to nezadovoljstvo je lahko povzročeno a) z zmanjšanjem že pridobljenih možnosti dohodka, pri čemer je cilj protesta ohranitev pridobljenega položaja (=defenzivni povod za stavko, I. Jakopič, po L. Mohar, 1985: 50–51), ali pa b) z neuspešnim prizadevanjem za boljši položaj, višji dohodek, drugačno razporeditev dohodka, spremembe normiranosti (=ofenzivni povod).

² Po podatkih Republiškega odbora sindikata delavcev te industrije – marec 1989.

njihova politizacija in radikalizacija na tej »vzporedni« poti, »obvoznic« neučinkovite globalne institucionalne urejenosti, ipd.

Žal nimamo dovolj podatkov, da bi lahko podrobneje odgovorili na ta in še mnoga druga vprašanja, ker je tudi način zbiranja in interpretiranja podatkov o tem množičnem pojavu pogosto izraz androcentričnega pristopa (»male-stream analysis«), v katerem prikazujejo samo »delavce«, medtem ko se pozablja, da to kategorijo sestavljajo »delavci« in »delavke«. Vsaj na nekatera vprašanja bom poskusila v tem prispevku odgovoriti, pri čemer se bom oprla na sodobna splošna spoznanja o posebnem položaju žensk v delu, o stvarkah v sodobnosti, zlasti pa na podatke empirične raziskave, ki je zajela izključno (ženske) udeleženke stavke v feminizirani tekstilni industriji leta 1986. Zavedam se, da bodo nekatera pojasnila le zastavitev novih vprašanj in spodbude za prihodnje raziskovanje.

Ker izhajamo iz predpostavke o neizenačenosti delovnih in življenjskih razmer (ne da bi se spuščali v ocenjevanje velikosti te razlike, ki se spreminja) za moške in ženske, bomo obravnavo stavk in vlogo žensk v njih umestili najprej v oris ključnih značilnosti položaja zaposlenih žensk v sodobnih (kriznih) razmerah.

2. Kriza in plačano žensko delo

Ob nekaterih zgodovinsko in družbenosistemsko določenih posebnostih ima kriza v naši družbi tudi značilnosti, ki veljajo za druge evropske (in tudi neevropske) družbe.

Po ugotovitvah različnih raziskovalcev se kriza (kapitalistične) države blaginje rešuje v veliki meri na račun neplačanega (nevidnega) ali premalo plačanega (vidnega) dela žensk (H. Rose, 1989 : 81–82). Medtem ko gre v prvem primeru predvsem za delo žensk v družini in z družino, gre v drugem za delo žensk zunaj družine in za njihov položaj na trgu delovne sile. Kljub razvoju ustanov (družbenih služb), ki so prevzele del skrbi za nemočne, se večina teh del v razvitih (kapitalističnih) družbah opravlja v družini (K. Waerness, 1984 : 186), in delež tega dela v nacionalnem proizvodu je sorazmerno velik in izmerljiv; tako znaša npr. samo neplačano delo žensk z majhnimi otroki na Norveškem 17 % celotne vrednosti narodnega proizvoda.³

Glede na prevladujoče realne odnose v družini je razumljivo, da družina za zaposlene ženske večinoma ni takšno sredstvo kompenzacije kot za moškega (Ostner, 1987 : 227). Hkrati pa statistični podatki in raziskave kažejo, da je (v Evropi, pa tudi drugod) vedno več žensk, ki so »dvojno obremenjene« (Krüger, 1987 : 30), oziroma ki v življenjske načrte vključuje poklicno delo in družino hkrati (Pelz, 1987 : 242).

Kar zadeva položaj ženske delovne sile, so pomembne ugotovitve, da gre za sekundarno delovno silo zaradi »primarne« družinske vloge (opredeljene in ideološko označene kot pretežno naravne, privatne ženske zadeve); ta delovna sila pa je za kapital veliko bolj ekonomsko racionalna kot povečevanje plač moškim (L. Balbo, H. Ve, 1982 : 323). Kljub ideološkemu lociranju »pravega« mesta žensk v družino, je tako v manj razvitih (v deželah v razvoju) kot v razvitih »welfare capitalism« družbah za večino žensk zaposlitev ekonomska nujnost (Jogan,

³ Prav spriči tega dejstva K. Waerness opozarja, da sociološke interpretacije o »izgubi funkcij družine« – s prenašanjem nekaterih dejavnosti v javni sektor – niso ustrezne in glede na (realni) položaj žensk potrebujejo ponovno preverjanje (1984 : 73).

1986 : 15). Hkrati pa je izredno pomembna ugotovitev mnogih raziskav, da imajo prav v sodobnih procesih prestrukturiranja industrijske proizvodnje v globalni ekonomiji osrednjo vlogo ženske delavke. Pri tem pa ne gre le za ženske v deželah v razvoju (»tretji svet«), temveč tudi v razvitih družbah (»prvi svet«), zlasti v okviru strategije oblikovanja vedno večje prožnosti (fleksibilnosti) delovne sile (Mitter S., 1987 : 1), kar se po svoje kaže tudi v povečevanju zaposlenih z delnim delovnim časom, kjer absolutno prevladujejo ženske (V. Beecchey, T. Perkins, 1987). Nova strategija množično vključuje ženske in pripadnike »obarvanih« ras, ker sta ti dve kategoriji spričo njunega marginalnega položaja na trgu delovne sile (in nasploh) za delodajalce (kapital) mnogo dosegljivejši oz. »pri roki«.

Enostransko oblikovanje osebnosti žensk – od primarne socializacije do položaja na trgu delovne sile – deluje zaviralno na to, da bi bile ženske bolj odločne nosilke preoblikovanja »ženskih« potreb v družbeno relevantne potrebe. Pod enostranstvo mislimo predvsem na »tradicionalni« patriarhalni (in razredni) vzorec ženskega ravnanja, čigar glavna značilnost je predvsem poslušnost in podredljivost, skratka heteronomnost.

Čeprav se zmanjšuje izrazita dihotomija v vzgoji,⁴ in to kljub pravni izenačenosti ter dejanski izenačenosti v nekaterih pomembnih dimenzijah (npr. redno izobraževanje), se v sodobni slovenski (in še bolj tudi v jugoslovanski) družbi kažejo značilnosti, ki jih odkrivajo tudi v različnih drugih (razvitih in nerazvitih) delih sveta.

Dosedanje raziskave so pokazale, da obstaja v slovenski in jugoslovanski družbi med zaposlenimi v industriji segregacija (Svetlik, 1987 : 32), da se ženske zaposlujejo predvsem v panogah z nizko organsko sestavo kapitala, v delovno intenzivnih panogah; da je žensko delo v visoko feminiziranih dejavnostih od 2,5 do 3 krat učinkovitejše⁵ kot delo v (pretežno moških) kapitalno intenzivnih dejavnostih; da opravljajo ženske bolj monotona in rutinska opravila, kjer je potreben ozek profil (Mežnarič 1981 : 138; Raić, 1986 : 373; Jogan, 1986 : 29). Segregacija obstaja tudi v negospodarskih dejavnostih, opazne pa so tudi nekatere druge značilnosti: nadizobraženost, a pogostejša neustreznost izobrazbe žensk,⁶ manjša gibljivost in možnost napredovanja žensk; večje izostajanje zaradi družinskih obveznosti. Ženske dobivajo za svoje delo nižje dohodke, na kar vpliva verjetno cel splet med seboj povezanih dejavnikov. Če upoštevamo še neformalno delo (sivo ekonomijo), potem so občutne razlike med spoloma tudi na tem področju. Po M. Glasu (1988 : 19–23) je že opazen večji delež moških, ki so aktivni v sivi ekonomiji (zlasti v oblikah, kjer je izrazito poudarjen pridobitni namen), medtem ko je opazna povečana obremenitev žensk z neplačanim gospodinjiskim delom (delno zaradi povečane obremenitve moških v sivi ekonomiji, delno zaradi občnih značilnosti krize).

Objektivne razmere, v katerih živijo in delajo ženske, ki so zaposlene v industrijski dejavnosti, so torej pretežno ugodne za nastajanje različnih individualnih in kolektivnih konfliktov, k čemur bi lahko prispevala tudi večja ustaljenost oz.

⁴ Kakšne so razlike v zadnjih petdesetih letih, je prikazala v svoji diplomski nalogi V. Stepišnik (Vpliv družine na oblikovanje zavesti o emancipaciji žensk, FSNP, Ljubljana, 1987).

⁵ Ob tem podatku moramo postati pozorni na (očitno dokaj razširjeno) prepričanje, da je ženska »breme za združeno delo«, s čimer se more opravičiti tudi neugoden položaj zaposlenih žensk. Verjetno ni naključje, da je S. Šušar (1980 : 15–17) poudaril, da zaposlena ženska ne bi smela biti breme združenemu delu.

⁶ To se kaže tudi v izobrazbeni strukturi brezposelnih in iskalcev zaposlitve – podrobno o tem gl. npr. za SR Slovenijo pri S. Mežnarič (1985) in za Hrvaško pri J. A. Petrović (1986).

manjša fluktuacija žensk.⁷ S proletarizacijo »belih ovratnikov« prihaja tudi do večje podobnosti razmer v negospodarski in industrijski sferi. V nadaljevanju se bomo zadržali pri stavkah,⁸ ki jih razumemo kot oblike političnega boja, na katere vpliva tako organizacija celostnega javnega kot tudi privatnega življenja.

3. Stavke in ženske

Raziskovalci, ki so proučevali stavke v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let v jugoslovanski družbi (N. Jovanov, 1979 : 163; V. Arzenšek, 1975: 51, 267) so ugotovili, da je prav (nizek, neustrezen) dohodek povod za prekinitve dela, kar kažejo tudi novejša raziskava na Slovenskem (L. Mohar, 1984 : 75; T. Kuzmanić, 1986 : 20). Glede na izhodiščno razumevanje stavke kot posledice širših in ožjih določilnic bi lahko v nizkem dohodku videli predvsem neposreden povod za izražanje nezadovoljstva in zahteve po radikalnejši spremembi, medtem ko so globlji vzroki brez dvoma v globalni družbeni strukturi – v institucionalni sferi in v strategiji (razrednih) političnih organizacij. Zato nekateri tudi označujejo zahteve stavkajočih po višjih dohodkih le kot »vrh ledene gore«; kajti razmere, ki pripeljejo do zaostritve odnosov med nosilci položajev z malo družbene moči, in tistimi, ki je imajo več (ali veliko), segajo praviloma v preteklost. Ker se manjše napetosti ne rešujejo sproti, se nezadovoljstvo kopiči, in že ob »tanjši kuverti« navadno izbruhne stavka. Ta situacija je zlasti značilna za sodobne krizne razmere; dojemanje teh globalnih razsežnosti kot relevantnih za položaj zaposlenih pa je vedno bolj navzoče v množični zavesti in stavkovni praksi.

Glede na to, da nastopa kot najpomembnejši povod za stavke nizek dohodek (čeprav je treba pri oceni višine upoštevati tudi njegovo relativnost – Tavčar, 1986 : 1117), gotovo ni naključje, če so se (do najnovejšega časa) udeleževali stavk predvsem proizvodni delavci (N. Jovanov, 1979 : 153; V. Arzenšek, 1975 : 85). Večina teh (to so NKV in PKV) imajo najslabši materialni položaj in majhno družbeno moč, kar potrjujejo tudi najnovejša raziskava (Popović M. in drugi, 1987 : 37; Tomc G., Pešec M., 1987 : 56). Pomembno je tudi spoznanje, da v percepcijah udeležencev stavk nastopajo kot odločilni nosilci vpliva (in moči) direktor in vodje sektorjev (N. Jovanov, 1979 : 154; V. Arzenšek, 1975 : 12), kar nas navaja k temu, da upoštevamo tudi razredno naravo stavke. Na to je opozoril že N. Jovanov (1979 : 190) in s tem vključil v proučevanje značilnost, ki je tudi v množični zavesti vedno bolj navzoča. Tako M. Popović v raziskavi o družbenih slojih in zavesti v Srbiji (1987 : 311) ugotavlja, da je leta 1974 tretjina anketiranih menila, da je jugoslovanska družba razredna, leta 1986 pa sta se za takšno oceno odločili že skoraj dve tretjini (60,7 %) anketiranih.

Ob tem je za našo razpravo pomembna tudi razlika, ki jo v omenjeni raziskavi kažejo pripadniki srednjih slojev (uslužbenci, strokovnjaki) v opredeljevanju svojih ciljev; 1974. leta je bil na prvem mestu cilj boljši materialni položaj (34,9 %

⁷ Iz statističnih podatkov (Statističnega letopisa SR Slovenije 1988, Ljubljana, str. 130, 131) za leto 1987 ugotovimo, da imajo najbolj feminizirane panoge industrije a) proizvodnja končnih tekstilnih izdelkov s 84 % deležem žensk med vsemi zaposlenimi; b) proizvodnja obutve in galanterije s 76,9 % deležem žensk; c) proizvodnja in predelava tobaka s 66,2 % deležem žensk, pri čemer imajo te panoge občutno podpoprečno fluktuacijo (npr. a = 0,70; b = 0,99; c = 0,15; poprečje = 1,17).

⁸ Pojem stavka (v pomenu, kot je pojasnjen v op. 1 in kot ga je tudi definiral B. Kavčič in dopolnil M. Tavčar, 1986 : 1107, 1108, čeprav z oznako »prekinitev dela«) uporabljamo po eni strani zaradi preprostosti, po drugi pa tudi zaradi tega, ker vsebinsko ustreza našemu teoretičnemu izhodišču raziskave.

anketiranih) in krepitev samoupravljanja na drugem (23,4 %); v letu 1986 pa se je privlačnost prvega cilja zelo povečala (60,7 %), medtem ko je cilj »krepitev samoupravljanja« zdrsnil na peto mesto (4 %). Krepitev samoupravljanja je kot drugi cilj navzoč leta 1986 samo še pri nekvalificiranih delavcih; kot prvi pa je v tej kategoriji bolj poudarjen boljši materialni položaj, kar je glede na krizno situacijo v 80-letih razumljivo (Popović, 1987: 303, 304). Očitno se je precej zmanjšalo zaupanje v ideološko opredeljevanje (izrazito neenakomerne) razporeditve družbenega vpliva in moči, kar pa hkrati pomeni tudi zmanjševanje ovir za odkrito izražanje konfliktov.

Nagibi k odkritemu izražanju konfliktov pa so seveda različni glede na položaj v hierarhiji moči, na kar opozarja V. Arzenšek (1984): najmanjša pripravljenost za stavko je pri vodilnih (14 % potencialnih aktivnih udeležencev v primerjavi z delavci, med katerimi je takšnih 34 %; ali, še bolj je očitna razlika v odklanjanju potencialnega sodelovanja v stavki: 72 % vodilnih in 27 % delavcev).

Do leta 1986 (M. Tavčar, 1986: 1109) se je v Sloveniji okoli 5 % vseh zaposlenih udeležilo stavk, ki so bile večinoma kratkotrajne in parcialne oziroma lokalizirane, s čimer so ostajale v tistih okvirih, ki so se že izoblikovali v šestdesetih letih (J. Jerovšek, 1968: 1622). M. Žuvela (1988: 18) ugotavlja, da se dandanes v Jugoslaviji izgubi okoli 16 % delovnega časa za stavke (v svetu poprečno 8 %).

Podobno kot v začetkih pojavljanja stavk (V. Arzenšek, 1975: 34) ostajata ZK in ZS tudi v osemdesetih letih, zlasti pa v letih 1986 in 1987 kljub povečanemu številu stavk ob strani, oziroma njuni člani ne rešujejo problemov v okviru teh organizacij.

Če izhajamo iz predpostavke o razredni naravi stavke in iz spoznanja, »da obstaja izkoriščanje tudi in predvsem kot pritisk na delavca za proizvodnjo presežne vrednosti« (M. Kerševan, 1985: 1485), potem bi zlasti ob značilnostih položaja žensk na trgu delovne sile in v političnem predstavljanju lahko pričakovali, da bodo prekinitve dela predvsem v »ženskih kolektivih«. Takšna pričakovanja bi mogli opreti tudi na spoznanja, da je pri ženskah večja propustnost negativnih vplivov iz družine na delo (N. Sadar-Černigoj, 1983: 20), prav v družini so pa ženske še vedno bolj obremenjene kot moški, pri katerih je večja propustnost negativnih vplivov z dela na družino.

Vendar izsledki dosedanjih raziskav govore o nasprotnem: več prekinitvev dela je v tistih kolektivih, kjer prevladujejo moški in kjer je višja stopnja tehnične opremljenosti (L. Mohar, 1984: 87, 90). Doslej ni bilo podrobneje raziskano, zakaj prihaja do takih razlik in kako se v času ta razlika spreminja.

M. Tavčar (1986: 1117) ugotavlja, da »zadnje čase vse več prekinitvev dela spodbija tisto prvotno mnenje, da so delavke spričo dozdevno večje ženske potrepljivosti manj dovzetne in pripravljene prekinjati delo kot delavci«, kar je končno delno mogoče povezati tudi s pojavljanjem stavk med »belimi ovratniki« zlasti v zadnjih dveh letih.

Čeprav je treba še zbrati podatke in raziskati, ali se je način obnašanja ob nezadovoljstvu v delovni organizaciji glede na spolno pripadnost poenotil, je mogoče na podlagi nekaterih ugotovitev v raziskavi V. Arzenška (1975: 121, 151) sklepati, da se je verjetno udeležila večja potencialna pripravljenost žensk delavk ali članic delavskega sveta, da bi bile pobudnice stavke in v manjši meri tudi udeleženske. Torej lahko domnevamo, da se vedno večji del nezadovoljstva izraža tudi pri zaposlenih ženskah (podobno kot pri moških) v najočitnejšem kolektivnem konfliktu – stavki. Da pa še vedno obstajajo razlike v reagiranju in napetosti med feminiziranimi in maskuliniziranimi kolektivi, govori tudi dejstvo, da je npr.

v ženskih kolektivih manj socialnih delavcev (kar lahko upoštevamo kot kazalnik večje ubogljivosti in prilagodljivosti žensk).

O razlikah med moškimi in ženskimi kolektivi govorijo statistični podatki tudi iz drugih okolij⁹ v svetu in v Jugoslaviji. V samih socioloških razlagah neenake naklonjenosti stavkam glede na spolno dimenzijo obstajajo razlike (Brown, 1984: 73). Po eni strani gre zlasti za razlage, ki manjšo nagnjenost žensk do stavk pojasnjujejo z dejstvi »lažjega dela, prijetnega okolja, podredljivosti žensk«, ipd. Po drugi strani pa nekateri raziskovalci zavračajo tezo, da bi bile ženske kot take manj naklonjene stavkam – in razkrivajo širše okoliščine, ki delujejo zaviralno na homogenizacijo in kolektivno izražanje nezadovoljstva med ženskami: nižja stopnja sindikalne organiziranosti, večja fluktuacija v ženskih panogah (npr. v Veliki Britaniji).

Podobno kot pri nas tudi drugod ugotavljajo, da ni ločenega statističnega zajemanja podatkov o ženski dejavnosti v stavkah v primerjavi z moškimi, kar otežuje utemeljeno sklepanje o razlikah (Brown, 1984: 72). Tudi sicer prevladuje v analizah političnega delovanja žensk odsotnost »občutljivosti za spol« (Siltanen, Stanworth, 1984: 9), kar po svoje omogoča, da se večkrat sprejema teza o ženskah kot pasivnih delavcih (passive women worker thesis), ki jo K. Purcell označuje kot mit (1984: 55). Prav zgodovinska dejstva – vloga žensk v stavkah v preteklosti v nekaterih evropskih družbah in tudi novejši primeri boja – pobijajo to tezo ter dopuščajo sklepanje, da so ženske – podobno kot moški – borbene glede na konkretne delovne in življenjske razmere. Končno bi lahko v prid tej razlagi uporabili tudi sorazmerno močno nagnjenost do stavk v tekstilni industriji na Slovenskem.¹⁰

L. Mohar ugotavlja, da se v tistih kolektivih na Slovenskem, kjer je predvsem ženska delovna sila, pojavlja višja stopnja absentizma, ki naj bi bil povezan z izražanjem nezadovoljstva na individualni ravni, medtem ko se pri pretežno moških kolektivih izraža nezadovoljstvo na kolektivni ravni (1986: 11). Vendar je lahko to zvezo pojasniti tudi drugače, kajti po ocenah statističnih podatkov lahko sklepamo, da je večji ženski absentizem tudi posledica večje obremenjenosti z nego družinskih članov.¹¹ Torej je absentizem žensk bolj posledica »dvojne« vloge, kot pa specifičen način reagiranja na neugodne konfliktna razmere v delovni organizaciji. Da je ta ocena verjetnejša, pričajo tudi ugotovitve, da je ženskam bolj kot moškim delo vir osebnega zadovoljstva (N. Černigoj-Sadar, 1983: 12), oziroma da jim je delo v prvi vrsti vir smiselnosti in pripadnosti (K. Boh, 1983-1: 73), da so ženske bolj kot moški vključene v delo¹² (V. Jež, L. Mohar, 1985: 117–118) in da se bolj nagibajo k razvoju odgovornega in osebnega odnosa do delovnega mesta

⁹ K. Purcell (1984: 61) navaja za Veliko Britanijo kot najbolj pogostno področje stavk panoge: rudarstvo, ladjedelništvo, avtomobilsko industrijo. M. Žuvela (1988: 20) navaja range pogostosti stavk v Franciji, kjer je v novejšem času na prvem mestu rudarstvo, na drugem transport, na šestem mestu tekstilna industrija kot tipična ženska. Po podatkih o stavkah na Hrvaškem je v obdobju 1986–1987 na drugem mestu tekstilna industrija.

¹⁰ Po podatkih o številu stavk (in izsiljenih sestankov) v SR Sloveniji je bila od leta 1983 do 1988 tekstilna industrija pri vrhu (1984, 1985 in 1986 na 3. mestu, 1987 in 1988 na 2. mestu – za kovinsko-strojno industrijo).

Mimogrede naj opozorim, da sem podatke dobila na Republiškem sekretariatu za notranje zadeve, medtem ko jih ne zbiraajo na Zavodu SRS za statistiko in tudi ne na Raziskovalnem centru ZSS.

¹¹ Po podatkih Letopisa o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji se je v obdobju od 1982. do 1986. leta povečal delež bolnih v domači negi od 4 % na 6,2 % glede na celotno hospitalizirano populacijo; istočasno se je povečal absentizem zaradi nege bolnega družinskega člana – to nego pa skoraj izključno opravljajo ženske (M. Jogan, 1987: 4).

¹² Končno bi lahko te ugotovitve potrdili tudi s statističnimi podatki o fluktuaciji o obdobju 1983–1987 v Sloveniji (Statistični letopis Slovenije 1988, str. 130–131). Feminizirane dejavnosti (delež zaposlenih žensk je v njih nad 50 %) imajo razen nekaj redkih izjem (zaposleni v osebnih storitvah, v socialnem varstvu) občutno nižjo fluktuacijo kot maskulinizirane panoge.

(M. Hoel, 1984: 107). Ker pa sta po ugotovitvah več raziskovalcev (V. Jež, L. Mohar, 1985: 164; M. Jogan, 1983: 143) delo in družina najpomembnejši vrednoti str. 321 in obveznosti po spolu, prihaja pri ženskah tudi do večjega absentizma.

Pri poskusu pojasnjevanja stavk v feminiziranih panogah je gotovo treba omeniti, da imata tako zaposlovanje žensk¹³ kot tudi odločno upiranje žensk oziroma boj proti čezmernemu izkoriščanju na Slovenskem že dolgotrajno tradicijo (podobno kot v Veliki Britaniji, Franciji, Nemčiji). Tako je prišlo že leta 1876 v rudniku v Trbovljah do prve stavke v dnevnem kopu, kjer so delale ženske, leta 1890 je prišlo takoj po 1. maju do stavke v Tkalnici svile v Gorici; tem stavkam je do začetka 1. svetovne vojne sledilo še več stavk (I. Križnar, 1984: 7–9), med vojnama pa je bila brez dvoma izredno pomembna velika tekstilna stavka v avgustu in septembru leta 1936. Torej so bili že v preteklosti zrahljani tisti vzorci življenja žensk, ki jih je uradna ideologija razglašala za prave ženske vzorce.

Glede na ugotovljene razlike med spoloma (tudi, če se bo izkazalo, da se manjšajo) ostaja v odnosu do stavk aktualno vprašanje, ali »ženske drugače kot moški reagirajo na notranje in zunanje napetosti, konflikte, trenja, itd.« (L. Mohar, 1986: 12). To vprašanje je posebej smiselno tudi, če upoštevamo, da prihaja do stavk večinoma na neformalen način, da se poraja aktivizem zaposlenih mimo obstoječe politične organiziranosti in da s tem ni pomembno vprašanje manjše navzočnosti žensk v družbeno-političnih organizacijah; to vprašanje bi ob večji angažiranosti organizacij (zlasti ZK in ZS) verjetno bilo tudi bolj zaostreno.

Ali obstaja poseben »ženski znak« v stavkah, se sprašuje tudi M. Žuvela (1988), ki je na podlagi analize stavk v SR Hrvatski v desetletnem obdobju (1978–1987) prišel do nekaterih sestavin odgovora na to vprašanje. Na samo spreminjanje vrednot in pričakovanj žensk, ki se zaposlujejo v tej republiki, kaže že podatek, da so bile ženske zelo redko v stavkah v začetku sedemdesetih let, ob koncu desetletja pa po pravilu stavkajo in tako s svojim aktivizmom zanikujejo stereotipne predstave o podredljivih in poslušnih ter na vse pripravljenih delavkah. Po Žuveli (1988: 22–24) pa so vendarle nekatere posebnosti, ki izstopajo v stavkah, v katerih so bile pretežno ženske. Te so:

- Stavke se pojavljajo v tistih dejavnostih, ki so bile dodatno izrazito sistemsko prizadete v primarni delitvi družbenega bogastva v daljšem časovnem obdobju (npr. tekstilna industrija kot delovno intenzivna industrija, izobraževanje itd.). Ženske, ki začno stavkati v teh okoljih, imajo za to utemeljene povode.

- Zahteve stavkajočih žensk pogosto presegajo meje delovne organizacije in terjajo globalnejše spremembe. Zahteve niso povsem »egoistične« oziroma partikularistične.

- Stavke, v katerih prevladujejo ženske, so navadno širše, zajamejo več izmen, kategorij zaposlenih, v čemer se izraža svojevrstna ženska solidarnost in manjša socialna distanca med zaposlenimi.

- »Ženske« stavke vodijo izključno zaposlene ženske, kar naj bi kazalo na posebno »stavkovno« enakopravnost. Stavkovni odbori so stalnejši.

¹³ J. Fischer (1986: 63) poroča, da je bilo v zadnjih desetletjih prejšnjega in v začetku tega stoletja med zaposlenimi v industriji in obrti (ki sta zaposlovali 1910. leta eno tretjino aktivne populacije, agrarno področje pa dve tretjini) približno ena četrтина žensk (1910 – 27,2 %). Po podatkih statističnega popisa prebivalstva iz leta 1931 je bilo v takratni Dravski banovini med vsemi zaposlenimi: v industriji 24,94 % žensk, v trgovini, bankah, prometu – 28,85 % žensk, v javnih službah in svobodnih poklicih – 34,6 %, v drugih dejavnostih (brez poklica) – 55,8 % žensk; vse te ženske so predstavljale eno tretjino žensk, »koje zarađuju«, dve tretjini teh pa sta bili v kmetijstvu. Razmerje med vzdrževanimi ženskami in samostojno aktivnimi oziroma zaposlenimi je 58,89 : 41,11 (pri moških je bilo to razmerje 32,47 : 67,53), kar je daleč največje glede na vsa druga območja v takratni Jugoslaviji (vir: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, IV, Sarajevo, 1940, str. IX in XI).

– »Ženske« stavke vključujejo pogosto tudi nekatere posebne simbolne dejavnosti in so pogosto že vnaprej najavljene.

Čeprav vse te ugotovitve nimajo veljave preverjenih hipotez, so lahko spodbudne pri nadaljnjem empiričnem raziskovanju stavk.

K spoznavanju okoliščin, v katerih so se razvijali nagibi k stavki, ki je predmet naše analize, in kot spodbuda za prihodnje povečanje senzibilnosti za raznospolno sestavo nosilcev (vseh) družbenih procesov, naj bi prispevalo tudi seznanjanje z nekaterimi posebnostmi ocenjevanja položaja žensk v delovnem procesu in njihovega odnosa do dela ter do nekaterih drugih pomembnih dogajanj, kot jih kažejo raziskave SJM v osemdesetih letih.

3.1 Sledi patriarhalizma v delovni in življenjski situaciji na Slovenskem

Iz petih raziskovanj slovenskega javnega mnenja (1981/82, 1983, 1984, 1986, 1987) sem izbrala nekaj vprašanj in na podlagi križanj odgovorov po spolnem kriteriju poskušala ugotoviti, ali obstajajo kakšne razlike v odnosu do dela, v ocenah možnosti za kreativno delo, v možnostih promocije, v ocenah o primernosti sistema nagrajevanja, v stališčih do družbene krize in glede prihodnosti, v individualni pripravljenosti za žrtvovanje. Pri izbiri vprašanj sem se ravnala v skladu s spoznanji o medsebojnem prepletanju in pogojevanju različnih okoliščin, ki so pomembne določilnice individualnih obrazcev obnašanja in konkretnega položaja človeka.

Iz podrobnejše predstavitve (M. Jogan 1988) nastavkov androcentrične kulture vsakdanjega življenja bomo izluščili nekaj značilnosti.

Če analiziramo odgovore na vprašanje o smiselnosti dela (»zakaj pravzaprav delam«), potem je mogoče opaziti razlike med spoloma tako pri prvo- kot pri drugouvrščenem motivu. Pri ženskah nekoliko bolj kot pri moških izstopa motiv dela, povezanega z osebno ali družinsko eksistencialno odgovornostjo (ta nagnjenost je pri obeh spolih od merjenja SJM 1981. leta do leta 1986 narasla) ter razumevanje dela samega kot vira zadovoljstva in veselja; manjša pa je pri ženskah ponotranjenost pričakovanj o delu kot viru za promocijo ter kot sredstvu za brezskrbno življenje, kar je brez dvoma povezano z delitvijo dela v družini oziroma v gospodinjstvu.

Večja nagnjenost k hedonizmu pri moških (ki pa je od leta 1981 do leta 1986 upadla) ni naključna, temveč jo moremo povezovati s patriarhalnim kulturnim vzorcem vsakdanjega življenja. Ta določa moškega kot bolj aktivno bitje, ki je obrnjeno navzven in ki je bolj naravnano k dosežkom. Delo kot vir socialne varnosti – zlasti v starosti – je nekoliko bolj navzoče v zavesti žensk kot moških, kar bi mogli povezati z obstojem vedenj o možnih posledicah razveze zakonske zveze in negotovosti, ki čaka del žensk, ki imajo zagotovljeno svojo socialno varnost z zakonsko zvezo, ne pa z delom. V osemdesetih letih je pri obeh spolih upadlo prepričanje, da bi z delom zagotavljali boljšo prihodnost za otroke, kar nas lahko navaja k sklepu o razraščanju pesimizma.

K vrtenju v začaranem krogu ženske sekundarnosti na trgu delovne sile sodi tudi napredovanje (promocija) na delovnem mestu. Na podlagi odgovorov, ki so bili zbrani v raziskavi SJM 1981/82 z vprašanjem: »Ali ste v zadnjih petih letih pri delu kaj napredovali«, lahko sklepamo, da je pri napredovanju očitna razlika med spoloma: moški (po odgovorih) bolj napredujejo kot ženske, kar pa verjetno ni le posledica individualnih nagibov (preferenc), temveč tudi tega, da je institucional-

no v prednostnem položaju moška delovna sila, ki je manj »obremenjena« z družino in bolj zanesljiva za investiranje v promocijo (hkrati pa ima individualno boljše možnosti in višje aspiracije). Spolna delitev možnosti in tveganja se bo ob večjem uvajanju novih (modernejših) tehnologij še bolj zaostрила.

Možnosti za napredovanje so kajpak povezane tudi z naravo dela na posameznih delovnih mestih, s tem, koliko samo opravljanje dnevnih opravil spodbuja kreativnost in naraščanje potreb po znanju. Da je tu očitna seksistična razporeditev, kažejo podatki iz raziskave SJM 1984 (odgovori na vprašanje »Koliko možnosti imate, da lahko pri svojem delu izrazite svoje sposobnosti in ideje?«). Ženske so očitno v slabšem položaju, kar kaže razmerje med tistimi, ki imajo dosti možnosti ($M = 66,2 : \bar{Z} = 33,8\%$), in onimi, ki jih sploh nimajo ($M = 33,1 : \bar{Z} = 66,9\%$).

In kakšno je zadovoljstvo z delom? O tem govore podatki iz raziskav SJM 1984: ženske so manj zadovoljne s svojim delom kot moški, kar glede na nekatere druge kazalnike (npr. izkoriščenost delovnega časa, možnost izražanja sposobnosti) ni presenetljivo.

Ali so moški in ženske enako kritični do sistema nagrajevanja, ali enako zaupajo ideološko definiranim ciljem tega sistema? Čeprav (na podlagi podatkov SJM 1984 in SJM 1986) ne moremo govoriti o močni zvezi med spolno pripadnostjo in ocenjevanjem nagrajevanja dela, je vendarle opazno, da so ženske nekoliko bolj kot moški prepričane, da obstaja skladnost med vloženim delom in plačilom. Torej so ženske bolj prepričane o skladnosti principov in nagrajevanja v praksi ter manj kritične, kar se končno vidi tudi v razmeroma velikem deležu žensk, ki se ne morejo odločiti za nedvoumen odgovor (neodločenih je 11,3 žensk in 4,6% moških).

Podatki SJM 1986 kažejo, da je zlasti pri ženskah upadlo število tistih, ki menijo, da je večinoma tako urejeno, da tisti, ki več dela, dobi tudi dejansko boljše plačilo. Bolj kot pri moških se je pri ženskah povečalo kritično vrednotenje sistema nagrajevanja in upadlo število neodločenih. Ta podatek je za naše razumevanje razraščanja stavk v feminiziranih panogah zelo pomemben, saj moremo povezovati krizo, rahljanje zaupanja v pravičnost nagrajevanja prav z večjo kritičnostjo in jasnostjo opredeljevanja zaposlenih žensk (in sploh vseh).

Po podatkih SJM 1988 je dokaj očitna zveza med pripadnostjo spolu in definiranjem meja tolerantnosti razpona med najnižjim in najvišjim osebnim dohodkom v Sloveniji. V kategoriji, ki je egalitaristično usmerjena ter pri neodločenih (ki tvorita četrtnino vseh anketiranih) so ženske zastopane s skoraj dvema tretjinama.

Čeprav večina moških in žensk (na podlagi raziskave SJM 1986) odobrava kaznovanje delovne nediscipline s prekinitvijo delovnega razmerja, so opazne manjše razlike med spoloma: po eni strani je spet razvidna večja megljenost predstav pri ženskah, po drugi strani pa večja solidarnost s kršitelji, kar bi morebiti lahko pojasnili tudi z večjim altruizmom in pripravljenostjo, da bi jim pomagale. Takšna usmerjenost je bila ženskam vcepljena kot nujna lastnost njihovega delovanja oziroma njihove osebnosti, in verjetno so nasledki tega še navzoči vsled rutinskega prenašanja kulturnih vzorcev iz generacije v generacijo.

Po poskusu pojasnjevanja stavk v ženskem kolektivu in pri iskanju »posebnega znaka« žensk v stavki nas lahko spodbudijo k novim vidikom (prihodnjega) raziskovanja nekatere značilnosti spolno različnih zaznavanj sedanje krize.

Na podlagi podatkov SJM 1987 lahko sklepamo (čeprav zveza med spolom in senzibilnostjo za različne krizne pojave ni preveč močna), da so opazne zlasti te značilnosti:

a) Ženske so manj kritične oziroma manj pogosto zaznavajo pojavljanje kriznih pojavov (kršenje zakonov, politično brezbriznost in apatijo).

b) Ženske so bolj kot moški zastopane v tistih kategorijah, ki menijo, da nekaterih kriznih pojavov v naši družbi ni (npr. nered, anarhija; prilaščanje družbenega premoženja; podkupovanje).

c) Med tistimi, ki ne vedo o teh pojavih, dvotretjinsko prevladujejo ženske, kar kaže na njihovo dejansko manjšo obveščenost in vključenost v javne zadeve.

č) Povsem drugačna pa je slika, kadar se ocenjujejo pojavi, ki so povezani z vsakdanjimi individualnimi situacijami. Ženske bolj kot moški zaznavajo disharmonijo v medsebojnih odnosih, pojave razdražljivosti in nestrpnosti med ljudmi ter strahu in zaskrbljenosti glede prihodnosti. Ali ni ta povečana senzibilnost za medčloveške odnose tudi posledica posebnih predstav, kaj je normalno žensko, ki so bile samoumevne v preteklosti? Normalno žensko naj bi bilo skrbeti za toplino, domačnost, za harmonijo – predvsem v družini. In ker so ženske dejansko bolj dejavne v družini, potem vzorec svojih družinskih vlog prenašajo tudi navzven, se pravi merila, ki jih (kolikor jih) izkušajo v ožjem (družinskem) okolju, uporabljajo tudi pri vrednotenju širših odnosov. Zato bolj zaznavajo tiste pojave, ki so sicer povezani (in posledica) s celotnim spletom dezorganizacijskih družbenih sestavin, vendar se kažejo le kot vrh ledene gore, vidni in individualno zaznavni – ne glede na podrobnejše poznavanje vseh pomembnih določujočih okoliščin (ki se skrivajo pod površino).

Ali je mogoče pričakovati tudi spolno diferencirano usmeritev stališč glede izhoda iz krize?

Podatki raziskave SJM 1981 kažejo, da so bile ženske (po odgovorih) nekoliko manj pripravljene osebno prispevati v prid reševanja naših gospodarskih težav in stabilizacije in bolj neodločne (tudi) glede tega. To bi mogli pojasniti s tem, da so ženske že tako bolj obremenjene z gospodarskimi težavami zaradi prenašanja bremen na družino in ker zasedajo pretežno delovna mesta, ki že glede na institucionalno urejenost nosijo večja bremena krize, pa najsi sodijo med »bele« ali »modre« ovratnike.

Podatki SJM 1986 kažejo, da so ženske nekoliko manj optimistične kot moški, pa tudi manj odločene (oziroma pogostejše sploh nimajo jasnih predstav o prihodnosti). Je morebiti to posledica njihove večje ujetosti v »3K« (= kuhinja, otroci, cerkev), v realne vsakdanje procese, v katerih ni mogoče delovati z obljubami (npr. otrok mora dobiti obleko, hrano, itd.), temveč le s konkretnimi stvarmi, dobrinami in osebami.

3.2 Tekstilne delavke o stavki leta 1986

Odločitev za raziskavo stavke tekstilnih delavk je: a) posledica posebnega (težavnega) položaja te panoge, v kateri so nakopičene tudi vse značilnosti, ki sicer veljajo za položaj žensk na trgu delovne sile; b) povezana z upoštevanjem tradicionalnega pojavljanja konfliktov v tej panogi industrijske proizvodnje.

Izredno težaven položaj slovenske (v glavnem tehnološko zastarele) tekstilne industrije, ki ga stopnjuje velika konkurenčnost na domačem in tujem tržišču, pogloblja še družbena kriza v osemdesetih letih. Prav v tem času se je zelo povečala (bolj kot v drugih panogah industrije) izvozna usmerjenost te industrije (1979 je bil delež izvoza v celotnem prihodku 10,48%, 1985 – 22% in 1986 – 18,09%), pri čemer pa je iztržila bistveno manjši dohodek, ker so izvozne cene v povprečju za 25–33% nižje kot na domačem tržišču. Kljub izredno težkim delovnim razmeram (sem sodi tudi redno nočno delo – 1986 je npr. delalo v tekstilni industriji ponoči

6000 žensk – kar je skoraj polovica od vseh, ki tako delajo po izdanem soglasju) so dohodki zaposlenih v tekstilni industriji v istem obdobju¹⁴ zaostajali za dohodki v industriji in rudarstvu za 10–18% (J. Miklič, 1987).

V nadaljevanju se bomo oprli na podatke ankete¹⁵, ki je bila izvedena spomladi 1988. leta med udeleženkami stavke iz leta 1986 v mariborskem PIK-u.

3.2.1 Ocene stanja pred stavko

Stavka je bila v avgustu, ocene o tem, kdaj so se začeli odkrivati problemi, ki so vplivali na zaostrovanje medsebojnih odnosov in delovni organizaciji, se gibljejo v razponu od enega do sedmih mesecev. To lahko pojasnimo z različno osebno prizadetostjo in zanimanjem za celotno situacijo ter tudi z vključenostjo v »komunikacijske« kroge, kajti 78,1% od vseh respondentk (N = 64) se je pogosto pogovarjalo s sodelavkami o perečih problemih v podjetju. Vrstni red problemov so udeleženke stavke ocenile takole:

- 1 – nizek osebni dohodek (98,4%)
- 2 – previsoke norme (82,8%)
- 3 – neprimeren odnos nadrejenih (37,5%)
- 4 – nerešeno stanovanjsko vprašanje (9,4%)
- 5 – neprimerna delovna opravila (7,8%)
- 6 – slabi odnosi s sodelavci (7,8%)

Po ocenah udeleženk, ki so odgovarjale na naš vprašalnik, so o teh problemih razpravljali tudi na nekaterih organih, in sicer:

- 1 – na zboru delavcev TOZD-a (32,8%)
- 2 – na delavskem svetu TOZD-a (23,4%)
- 3 – na delavskem svetu DO (18,8%)
- 4 – v sindikalnih skupinah TOZD-a (17,2%)
- 5 – pri direktorju TOZD-a (7,8%)
- 6 – pri direktorju DO (4,7%)

Drugi organi in organizacije (na različnih ravneh) o tem po mnenjih respondentk niso razpravljali. Da ni nihče obravnaval problemov delavk, je ocenilo 31,3%, kar je povezano najbrž tudi z nizko informiranostjo o dogajanju znotraj TOZD-a in DO; to moremo domnevati tudi na podlagi deleža respondentk, ki so odgovorile z »ne vem« (29,7%).

Na podlagi ocen tistih, ki so (bile) obveščene, lahko sklepamo, da so probleme obravnavali tisti organi, ki razpolagajo z relativno majhno dejansko močjo v organizaciji. Zato ni presenetljivo, če se problemi niso razreševali hitreje. Ob tem se

¹⁴ V zadnjih dveh letih (1987, 1988) se stanje ni izboljšalo, marveč se je v mnogih ozirih celo poslabšalo – kljub nadpovprečni izvozni usmerjenosti, predvsem na konvertibilna tržišča (okoli 90% vsega izvoza). V Poročilu Izvršnemu svetu Skupščine SRS o tekočem stanju v panogi (Splošno združenje tekstilne industrije Slovenije, Ljubljana, januar 1989) je tudi ugotovljeno, da se je v letih 1987 in 1988 strmo znižala akumulacija, ki je bila v preteklosti v dohodku vedno nadpovprečna. Tako je npr. leta 1987 prispevek za nerazvite znašal 17% akumulacije, 1988 pa že 39%.

¹⁵ Glede na to, da ni bilo zaželeno »motiti mir« v delovni organizaciji, sva se s sodelavko (R. Kos) odločili za poštno anketo. Vprašalnik sem 18. marca 1988 po pošti poslala na domače naslove naključno izbranemu 10% vzorcu zaposlenih v času stavk (1986), ki sta bili 19. in 22. avgusta 1986. V predvidenem roku je bilo vrnjenih 48 izpolnjenih vprašalnikov in 6 neizpolnjenih zaradi pomanjkljivih naslovov. Za teh 6 je R. Kos poiskala nadomestne osebe in 15. aprila 1988 sem poslala dopis, v katerem sem se zahvalila tistim, ki so že odgovorile, in povabila druge k sodelovanju. Do začetka maja 1988 je prišlo vsega skupaj 67 vprašalnikov; 64 veljavnih vprašalnikov je potem obdelal študent FSPN Slavko Kurdija. Za poštno anketo odziv ni tako slab, zlasti če upoštevamo, da je povprečna izobrazba respondentek sorazmerno nizka. Prepričana sem, da bi bil odziv veliko večji, če bi vprašanke dobile vprašalnik na delovnem mestu.

poraja tudi *vprašanje pomembnosti spolne sestave posameznih organov*; če ti nimajo dejanske moči, je lahko npr. tudi velik delež žensk v teh organih le varljiv up na spremembe (izboljšanje).

Na svoje probleme so delavke opozarjale vodilne delavce po naslednjem vrstnem redu:

- 1 – vodjo v proizvodnji (60,9%)
- 2 – direktorja TOZD-a (48,8%)
- 3 – druge vodilne delavce (35,9%)
- 4 – direktorja DO (21,9%)
- 5 – delegate delavskega sveta TOZD-a (15,6%)
- 6 – izvršni odbor OO ZS v TOZD-u (7,8%)
- 7 – delegate delavskega sveta DO (7,8%)

Opozarjanje drugih je zanemarljivo (npr. le ena je omenila OO ZKS), zanimivo pa je, da je samo ena izjavila, da niso nikogar opozarjali in le 10,9% (sedem respondentk) ne ve, če so kaj opozarjale.

Iz teh odgovorov lahko sklepamo, da so se očitno delavke trudile, da bi po normalnih kanalih komuniciranja naredile svoje probleme za pomembne, vendar njihova opozorila niso bila dovolj, oziroma se njihov glas ni upošteval. Glas delavk je po njihovih ocenah segel (neučinkovito) tudi prek meja DO:

– 10,9% jih omenja, da so zunaj DO, opozarjale na svoje probleme izvršni svet Skupščine Maribor Pobrežje;

– občinski svet ZSS naj bi opozorile po mnenju treh delavk (4,7%)

– in občinski komite ZKS ali ZSMS po mnenju dveh delavk.

Sveda moramo pri tem upoštevati, da je vključenost respondentk v zadnji dve organizaciji zelo nizka. Še bolj kot to pa je očitno, da tudi *tiste politične organizacije, ki bi po definiciji morale skrbeti za resnične vsakdanje probleme zaposlenih, tega niso počele* (niti v minimalno primernem obsegu), kar potrjuje siceršnja spoznanja o tem, da sindikat ni postal tudi organizacija depriviranih (Cimeša 1986: 60). Če politične organizacije ne bi bile odtujene, kar pa je po ocenah različnih raziskovalcev obča tendenca v naši družbi, potem bi gotovo tudi obstajali močnejši komunikacijski stiki med zaposlenimi in vodstvi na občinski ravni. Mimogrede je vredno omeniti tudi to, da skoraj petina (18,8%) respondentk sploh ne ve, da bi bil kdo zunaj DO obveščen o težavnih razmerah delavk.

Med znaki, na podlagi katerih so delavke lahko sklepale, da bo prišlo do stavke, so respondentke uvrstile na prvo mesto *negodovanje med delavkami* (62,5%), ki mu sledi *neuspel referendum* (32,8%), *pogosti spori med skupinami delavk in njihovimi neposrednimi vodji* (26,6%), *nesklepčni zbori delavcev* (20,3%) in *zavračanje zahtev delavk* (20,3%), ter *molk na zbore delavcev* (18,8%). *Očitno je šlo za naraščanje apatije v odnosu do institucionalnih kanalov za razreševanje napetosti, za zmanjševanje zaupanja v njihovo legitimnost in smiselnost, hkrati pa tudi za kristaliziranje točk alternativnih poti reševanja.*

Kar 84% vseh respondentk je ocenilo, da vodilni niso dovolj storili za reševanje njihovih problemov, na podlagi česar bi lahko sklepali *o odtujenosti neposredno odgovornih, tistih, ki razpolagajo z dejansko močjo*. Polovica respondentk (50%) ne ve, da bi kdo od zunaj poskušal preprečiti stavko z ustreznim reševanjem problemov, samo 4 (6,3%) delavke ocenjujejo, da je bilo kaj storjenega od zunaj, medtem ko 42,2% delavk meni, da ni nihče opozoril zunanjih dejavnikov o dogajanjih v podjetju.

Glede obveščenosti o finančnem stanju temeljne in delovne organizacije več kot polovica respondentk izjavlja, da niso vedele, kakšno je (53,1%), medtem ko

jih je 43,8% vedelo za to stanje. Samo dobra petina (21,9%) je vedela, kam se je odvajal denar iz skupnega prihodka TOZD-a, medtem ko dobri dve tretjini (68,8%) respondentk izjavljata, da niso vedele. Samo štiri (6,3%) respondentke so menile, da jih to ni zanimalo. To je brez dvoma pomemben podatek, ki potrjuje spoznanja tudi nekaterih drugih raziskovalcev, da *kljub nižji stopnji ženske politizacije* (merjene z aktivnim članstvom v političnih organizacijah) *ni mogoče govoriti o nezanimanju žensk za pomembna vprašanja vsakdanjega dela in življenja*.

Čeprav niso bile natančno seznanjene, so se respondentke precej jezile (64,1%) nad neprimerno porabo denarja v okviru TOZD-a in DO, nekoliko manj (ker verjetno ne poznajo vseh dimenzij pojava) – 42,2% – se jih je hudovalo nad porabo denarja zunaj DO (v občini, republiki in v federaciji). Na relativno majhno seznanjenost z usodo skupnega bogastva pa kaže podatek, da 45,3% respondentk ni odgovorilo na vprašanje o negodovanju nad porabo denarja zunaj DO.

Na relativno nizko stopnjo identifikacije z DO kažejo odgovori na vprašanje, »ali ste pred stavko razmišljali, da bi se zaposlili v drugi DO,«:

- zelo resno je razmišljalo 26,6% respondentk,
- včasih je razmišljalo 51,6% in
- le dobra petina (21,9%) jih ni o tem nikoli razmišljala.

S stopnjo identifikacije je brez dvoma povezana tudi stopnja pripravljenosti za žrtev v korist nadindividualnih interesov (TOZD-a, DO, širše skupnosti) in stopnja tolerantnosti do slabšanja položaja ter tolerantnosti do neinstitucionalnih poti za razreševanje nakopičenih težav. Da je položaj v tekstilni industriji slab, kaže podatek o potencialni zaposlitvi drugje – *samo 4,7% (tri osebe) respondentk bi se zaposlilo v drugi tekstilni DO*, kar 60,9% pa bi šlo v kakršnokoli drugo delovno organizacijo. 56,3% potencialno fluktuirajočih bi zapustilo delovno organizacijo zaradi prenizkih dohodkov, 79,2% zaradi prenizkih dohodkov in previsokih norm, samo tri osebe (4,7%) bi odšle zaradi slabih pogojev dela in le ena zaradi neuspešnega samoupravljanja.

Skoraj zanemarljivo je število respondentk (pet oseb – 7,8%), ki so razmišljale, da bi zapustile zaposlitev in ostale doma. Večina respondentk (89,1%) tega ne bi storila, oziroma o tem ni razmišljala.

Na vprašanje, »ali veste, če ima zakon o združenem delu določila za urejanje sporov, ki jih ni mogoče rešiti po redni poti«, je 59,4% respondentk odgovorilo pritrdilno, medtem ko jih je 70,3% izjavilo, da ne ve, kako je to vprašanje urejeno v samoupravnih aktih njihove delovne organizacije.

Potrditve spoznanja »*exempla trahunt*« (zgledi vlečejo) prestavlja podatek, da sta bili dobri dve tretjini (68,8%) respondentk seznanjeni z več primeri delovnih kolektivov, kjer so že pred njimi stavkali.

Če sklenemo: po ocenah respondentk je bila v DO tipična situacija, v kateri so se kopičila nasprotja in se povečevale napetosti, kar je pripeljalo do stavke.

3.2.2 Situacija med stavko

Po ocenah respondentk je bilo več neposrednih povodov za začetek stavke:

- 1 – prenizki osebni dohodki (73,4%),
- 2 – previsoke norme (12,5%),
- 3 – nezaupanje v vodilne (9,4%).

Samo tri respondentke niso odgovorile na to vprašanje, kar lahko razumemo tudi kot kazalnik dokaj visoke stopnje ozaveščenosti glede lastne udeležbe v stavki.

Pomembna je informacija, da se je stavka začela v neposredni proizvodnji. Obveščanje o tem, da se bo stavkalo, je potekalo različno: pogovor, preprosto posnemanje (prenehali z delom), telefonično. *Pomembna je ocena, da je večina (82,8%) respondentk natančno vedela, kaj hočejo s stavko doseči: torej ni šlo za neko sugestijo posameznih »grešnic«, temveč za individualno zavestno sprejet načrt dejavnosti.* Samo 15,6% jih je izjavilo, da niso čisto točno vedele, za kaj gre, in da so se stavki pridružile iz solidarnosti.

Ocene o reakcijah vodilnih na stavko so takšne:

- 1 – ogorčenje (18,8%)
- 2 – miritev (17,2%) (»obnašali so se pastirsko«),
- 3 – želja, da bi se vrnile na delovna mesta (12,5%),
- 4 – stavke niso jemali resno (10,9%),
- 5 – obrazložili so vzroke zanjo (7,8%),
- 6 – s stavko so se strinjali (3,1%).

Ena četrtnina na to vprašanje ni odgovorila, tri (4,7%) respondentke pa so izjavile, da ne vedo.

Značilna izjava ene od respondentk: »V začetku so nas hoteli prisiliti, da bi se vrnili na delovna mesta, ko so prišli novinarji, so jih odpeljali v pisarno«.

Ocene o posameznih *odgovornih osebnostih* v DO in v TOZD-u (predsednik izvršnega odbora konference OO ZKS v TOZD-u, predsednik ZSMS v TOZD-u, sekretarji ZK v TOZD-u, predsedniki delavskih svetov TOZD-ov in predsednik DS DO) kažejo, da *so v glavnem vsi predvsem umirjali delavke in jih poskušali spraviti nazaj za stroje, manj pa so razlagali celotno situacijo in pojasnjevali vzroke za stavko* – ali pa so se z zahtevami delavk celo strinjali. Od polovice do skoraj dveh tretjin respondentk pa sploh ni odgovorila na to vprašanje, ali pa je odgovorila z »ne vem«.

Na še večjo neobveščenost (in verjetno tudi na odtujenost ustreznih organov) kažejo ocene reakcij občinskega vodstva, ki je na različne načine tudi samo mirilo.

Dve tretjini respondentk izjavljata, da v času stavke nista razmišljali o tem, da bi bile lahko kaznovane zaradi sodelovanja v stavki; ena tretjina je sicer o tem razmišljala, pa to njihove aktivnosti ni ustavilo.

Na vprašanje, »ali ste bili prepričani, da boste edino s stavko dosegli izboljšanje položaja«, je skoraj polovica respondentk (48,8%) odgovorila z »da, vendar sem dvomila«, 35,9% respondentk pa, »da, popolnoma sem bila prepričana«. Samo 10,9% respondentk izjavlja, da niso bile prepričane o tem, tri osebe pa na to vprašanje niso odgovorile.

Pri oceni reakcij vodilnih *prevladuje nezadovoljstvo respondentk* in v precej manjšem deležu delno zadovoljstvo (tako je npr. pri direktorju TOZD-a to razmerje 42,2% : 31,3%; pri predsedniku sindikata 40,6% : 12,5%, podobno pri sekretarju ZK v DO ter tudi pri sekretarju občinske konference ZKS). Nezadovoljstvo z učinkom stavke se kaže tudi v prevladujoči oceni (70,3%), da je bilo le nekaj zahtev stavkajočih uresničenih:

- malo večji osebni dohodek (56,3%);
- zmanjšanje norm (21,9%);
- upoštevanje delavcev (10,9%);
- večja vrednost točke (6,3%);
- večina zahtev pa je neuresničena.

3.2.3 Stanje po stavki

Če omenimo sedem najpomembnejših (po ocenah respondentk) organov, ki so se po stavki lotili reševanja problemov, potem je vrstni red takle:

- 1 – direktor TOZD-a (39,1%),
- 2 – delavski svet TOZD-a (37,5%),
- 3 – sindikat (35,9%),
- 4 – direktor DO (34,4%),
- 5 – vodilni delavci TOZD-a (32,8%),
- 6 – zveza komunistov (23,4%),
- 7 – kolegij DO (23,4%).

Od zunanjih dejavnikov je na prvem mestu izvršni svet skupščine Maribor Pobrežje (37,5%), na drugem pa občinski in mestni sindikat (18,8%), medtem ko so respondentke nizko ocenile ZK (6,3), kar pa je verjetno (delno) tudi posledica prešibke obveščenosti. Samo dve respondentki (3,1%) sta izjavili, da se ni nihče »od zunaj« lotil njihove problematike.

Večina respondentk (51,6%) izjavlja, da o stavki ni občutila nikakršnih posledic zaradi tega, ker so stavkale, nekaj jih navaja manjše posledice (npr. štiri osebe omenjajo nezaupanje vodilnih, tri respondentke navajajo, da so morale nadoknaditi izgubljeni delovni čas), 34,4% jih pa na to vprašanje ni odgovorilo (kar verjetno kaže na to, da ni bilo resnično nobenih pomembnejših kazenskih posledic).

Glede na to, da se je leta 1986 oznaka stavka v uradnih krogih še potiskala ob rob, smo povprašali udeleženke, kako je bila stavka uradno označena. Dobili smo takšno strukturo oznak:

- 1 – prekinitev dela (50%),
- 2 – nezadovoljstvo delavk (23,4%),
- 3 – izsiljeni sestanek (15,6%),
- 4 – stavka (4,7%).

Polovica respondentk ocenjuje, da je morala nadomestiti delo, ki je bilo zaradi stavke zamujeno. Pri oceni, kdo je to predlagal, pa ocene variirajo: ena tretjina jih meni, da vodstvo DPO in TOZD, ali »spontano, nihče tega ni predlagal«, 4,7% jih meni, da vse delavke, dobra četrtina pa na to vprašanje ni odgovorila.

Število tistih delavk, ki so po stavki razmišljale o tem, da bi zapustile DO, se je zmanjšalo, kar kaže vendarle na njihovo večjo identifikacijo z organizacijo in kolektivom po tej kolektivni akciji. Kljub temu pa večina (65,5%) ne ve, ali se je po akciji spremenil katerikoli samoupravni akt.

4. Sklep

Zavedamo se, da je groba¹⁶ predstavitev ene »ženske« stavke v tekstilni industriji nezadostna podlaga za kakršnokoli posploševanje. Je pa lahko kljub temu zanimiv primer, ki kaže, kako se obče tendence izražajo v posameznem primeru; hkrati pa je z metodološkega vidika pomembno to, da se podrobneje izoblikuje raziskovalni pristop. Da bi mogli pojasniti morebitne posebnosti, ki so povezane s posebnim (težjim) celostnim položajem žensk, bi se morali oskrbeti s primerljivimi podatki o stavkah v mešanih in pretežno moških kolektivih. Upamo le lahko, da se bo ustrezno zanimanje za stavke v prihodnjem raziskovanju obogatilo

¹⁶ Več podatkov – tudi o socialnih značilnostih položaja respondentk je v raziskovalnem elaboratu (Jogan 1987, 1988).

s »feministično senzibilnostjo«, če drugega ne, vsaj toliko, da bi lahko dokazali, da je (morebiti) ta »linija« razlaganja sploh nepotrebna. Dokler pa nimamo dovolj ustrezne evidence, lahko le domnevamo in oblikujemo (apriorne) hipoteze.

Da je drugačna, obema spoloma bolj naklonjena senzibilnost potrebna, opozarjajo tudi izsledki nekaterih drugih raziskav, kjer so to dimenzijo (vsaj delno) že vnesli v raziskovanje. Tako je v jugoslovanski raziskavi leta 1985 večina anketiranih članov sindikalne organizacije ocenila, da so ženske delavke v neugodnejšem položaju kot zaposleni moški (D. Mirčev, 1986: 53) – predvsem zaradi svoje bio- in socioreproduktivne (»naravne«) vloge v družini.

LITERATURA

- Arzenšek V. (1984): *Struktura i pokret*. Beograd: Univerzitet, Institut društvenih nauka.
- Arzenšek V. (1975): *Ekonomске, socialne in psihološke determinante kolektivnih sporov v delovnih organizacijah Slovenije*. FSPN, CRLSDO, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Becker – Schmidt R. (1982): *Nicht wir haben die Minuten, die Minuten haben uns*. Verlag Neue Gesellschaft GmbH, Bonn.
- Becker – Schmidt R., Brandes-Erlhof U., Rumpf M., Schmidt B. (1983): *Arbeitsleben – Lebensarbeit, Konflikte und Erfahrungen von Fabrikarbeiterinnen*. Verlag Neue Gesellschaft GmbH, Bonn.
- Beechey V., Perkins T. (1987) *A Matter of Hours: Women, Part-time Work and the Labour Market*. Worcester: Polity Press, Basil Blackwell.
- Boh K. (1983): *Spreminjanje življenjskih vzorcev v evropskih družinah – 1, 2*. ISU, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Brown R. (1984): *Women as employees: Social consciousness and collective action*. V: Siltanen 1984, 68–74.
- Cimeša M. (1986): *Delovanje, izgradnja: akciona usposobljenost organizacija Saveza sindikata*. V: Mirčev (ur.) 1986, 56–90.
- Černigoj-Sadar N. (1983): *Socialno-psihološke dimenzije odnosa plačano delo – družina*. ISU, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Fischer J. (1986): »Spreminjanje socialne sestave v slovenskih deželah v drugi polovici 19. stoletja – problem zaposlovanja žensk«, v: M. Jogan in druge: *Ženske in diskriminacija*, DE, Ljubljana.
- Glas M. (1988): »Ženske v procesu dela in kriza jugoslovanske družbe«. Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, Ljubljana, MC CK ZKS, Ljubljana; razmnoženo, 25 strani.
- Hoel M. (1984): »The Female Working Class«, v Holter H.
- Holter H., (izd. 1984): *Patriarchy in a Welfare Society*. Oslo, Bergen, Stavanger, Tromsø, Universitetsforlaget.
- Jerovšek J. (1968): »Prekinitve dela kot oblika konflikta«. *TIP* Ljubljana, let. V, št. 11, 1615–1623.
- Jež V., Mohar L. (1985): *Delo in zavest*. RCS pri RS ZSS, Ljubljana.
- Joekes S. (1987): *Women in the World Economy*. Oxford University Press, New York, Oxford.
- Jogan M. (1983): *Družina, cerkev, religioznost in pojmovanje slovenskih srednješolcev*. RI FSPN, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Jogan M. (1986): *Zaposlenost žensk in spreminjanje družine*. RI FSPN, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Jogan M.: *Zaposlene ženske v feminiziranih panogah in izražanje konfliktov*. I, II; RI FSPN, Ljubljana 1987 (I) in 1988 (II). Raziskovalno poročilo.
- Jovanov N. (1979): *Radniški štrajkovi u SFRJ*. Beograd.
- Katunarić V. (1987): »Autoritarnost – etnocentrizam – seksizam i društvene grupe.« *Sociologija*, XXIX, št. 4, 603–610.
- Kerševan M. (1985): »K vprašanju razrednosti socialističnih družbenih sistemov«, *TIP*, Ljubljana, let. XXII, 12, 1467–1486.
- Kikbusch I./Reidmüller B. (1984): *Die armen Frauen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Križnar I. (1984): *Politično osveščanje Slovencev*, DE, Ljubljana.
- Krüger: v Unterkirchner (1987).
- Kürbis G. F., Klucsarits R. (izd., 1981): »*Arbeiterinnen kämpfen um ihr Recht*«. Peter Hammer Verlag, Wuppertal.
- Kuzmanič T. (1986): *Za legalizacijo štrajkov*. ČZ KZ, Ljubljana, 93/94, 15–28.
- Letopis o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji '86*, Zdravstvena skupnost Slovenije (in druge skupnosti), Ljubljana, julij 1987.
- Mežnarič S. (1985): *Politika zaposlovanja žensk med ekonomsko krizo in stabilizacijo*. FSPN, CDPI, Ljubljana, razmnoženo.
- Mežnarič S. (1981): »Delavke v slovenskem gospodarstvu '81.« V: zbornik: *Delavci o svojem družbenem položaju*, Ljubljana, RC RS ZSS.
- Mies M. (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Zed Books, Ltd. London.
- Miklić J., Virnik T., Černe Z., Böhm L. (1987) *Položaj tekstilne industrije ter zaposlenih delavcev v njej in gibanja*

pokožnin upokojenecv iz te dejavnosti. Splošno združenje tekstilne industrije Slovenije. RO sindikata delavcev tekstilne in usnjarske predelovalne industrije Slovenije, SPIZ v SRS, Ljubljana.

Mirčev D. (ured.) (1986) *Samoupravno udruženi radnici i ostvarivanje društvene uloge Saveza sindikata*. Beograd: Radnička štampa.

Mirčev D.: »Položaj žena – radnica u udruženom radu«, ibid. 51–55.

Mitter S. (1987): *Common Fate, Common Bond*. Pluto Press, London.

Mohar L. (1984): *Prekinitve dela v organizacijah združenega dela*. RCS pri RS ZSS, Ljubljana.

Mohar L. (ured.) (1985): *Razprava o prekinitvah dela*. RCS pri RS ZSS, Ljubljana.

Mohar L. (1986): »Stavke – da ali ne?« ČZKZ, Ljubljana, št. 93/94: 3–14.

Ostner I. (1987): »Zukunft der Familie – Zukunft des Haushalts«. V: Unterkirchner/Wagner 1987: 221–234.

Pelz M. (1987): »Trautes Heim«. V: Unterkirchner/Wagner 1987: 242–255.

Petrović J. A. (1986): »Žene i rad«. Žena, Zagreb, let. 44, št. 6, 39–53.

Popović M. in drugi (1987): *Društvene nejednakosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

Purcell K. (1984) »Militancy and acquiescence among women workers«. V: Siltanen (1984: 54–67).

Raić A. (1986): *Indikatori o radu i položaju žena-radnica u javnim preduzećima u zemljama u razvoju. Na primeru industrijskih preduzeća u SAP Vojvodini*. JCTPS, Ljubljana.

Rose H. (1986): »Women and the Restructuring of The Welfare State«. V: Øyen Else: *Comparing Welfare States and their Futures*. Gower Publishing Company L., Adlershot and Brookfield, 80–95.

Siltanen Janet, Stanworth Michelle. (1984) *Women and the Public Sphere*. London: Hutchinson.

Svetlik I. (1987): »Segmentacija tržišta radne snage u Sloveniji«. *Sociološki susreti* '89, I, JUS, Beograd, 23–38.

Statistični letopis SR Slovenije. Zavod SRS za statistiko, Ljubljana 1988.

Šušar S. (1980): »Društveni položaj i uloga žene u razvoju socijalističkog samoupravljanja«. Žena, Zagreb, št. 4–5, str. 13–23.

Tavčar M. (1986): »Prekinitve dela: od tabuja do zakonske norme«. TIP, Ljubljana, let. XXIII, 11, 1107–1118.

Tomc G., Pešec M., (1987): »Društvena enakost in neenakost v Sloveniji«. *Družboslovne razprave*, ISU, Ljubljana, št. 4, 45–58.

Tomšič V. (1978): *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*. Komunist, Ljubljana.

Unterkirchner L. / Wagner I. (izd.) (1987): *Die andere Hälfte*. Verlag des österreichischen Gewerkschaftsbundes Gesmbh, Wien.

Ve H. (1982): »Ideals of Equality in the School System of the Welfare State«. (Referat za X. svetovni sociološki kongres), Bergen.

Waerness K. (1984): *Caring as Women's Work in the Welfare State*. V: Holter H. (1984).

Zbornik: *Obustave rada – štrajkovi u Jugoslaviji*. Beograd: CDI CK SKJ, 1988.

Žuvela M. (1988) »Žene u štrajkovima«. Žena, 46,4:17–25.